

ОЦІНКА ТІНЬОВОЇ СКЛАДОВОЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Висвітлено методичні аспекти аналізу рівня тіньової економіки в Україні, специфіку їх застосування; здійснено порівняльну оцінку достовірності існуючих методик. На основі порівняння розрахункової ємності ринку та статистичних даних стосовно фактичного рівня споживання на окремих товарних ринках в Україні запропоновано методичний підхід до оцінки тіньової складової в економіці.

Ключові слова: *тіньова економіка, методика оцінки, метод, статистична оцінка, рівень тіньової економіки.*

Постановка проблеми. Поширення в Україні такого соціально-економічного явища, як тіньова економіка, є суттєвою перешкодою в забезпеченні сталого розвитку вітчизняної економіки. Значною проблемою є визначення рівня тіньової складової в економіці України. Сьогодні існує багато методів розрахунку частки тіньової економіки, проте ні один з них не можна вважати достатньо достовірним. Похибки в оцінці розмірів тіньового сектора призводять до значних викривлень в оцінці основних макроекономічних показників і чинників, що їх визначають. Це, як правило, призводить до неефективності планування та реалізації економічної політики. Відтак проблеми методичного забезпечення оцінки рівня тіньової економіки та розробка дієвої системи заходів щодо зменшення її обсягів набувають особливої актуальності в сучасних трансформаційних умовах.

Стан дослідження. Наявність різноманітних підходів експертів до оцінки тіньової складової в економіці України зумовила застосування різних визначень терміна «тіньова економіка». Дослідженню проблем оцінки тіньової економіки присвячені роботи провідних вітчизняних науковців, а саме В. Базилевича, З. Варналія, Т. Ковальчука, І. Мазур, В. Мандибури, Р. Моторина, О. Турчинова, А. Мокія. Серед зарубіжних науковців слід відзначити праці Я. Арваї, Д. Блейдса, Н. Бокун, В. Дадалко, Л. Дрекслера, Ф. Шнайдера, Г. Гроссмана.

На думку експерта «Фонду громадської безпеки» Ю. Гаврилечка, частка тіньової економіки в Україні у загальному вимірі не перевищує 15% [1]. Генеральний директор Української торговельної асоціації І. Кішко вважає, що понад 60% вітчизняної торгівлі перебуває у «тіні» [2]. Інші експерти у своїх коментарях інформаційним виданням

зазначають, що частка «тіньової» економіки України у 2011 р. була найвищою у Європі та становила 44,1% від ВВП [3].

У більшості випадків експерти однозначно вказують на те, що тіньовий сектор негативно впливає на розвиток економіки України, сприяє зменшенню обсягів надходжень у бюджет та, відповідно, створює соціальну напруженість у суспільстві. Хоча деякі дослідники вважають, що така ситуація має і певний позитив. «У нашій слабкості – наша сила. Це резерв, що допомагає нам пережити нестабільну ситуацію в світовій економіці. У 2011 р. ця «подушка безпеки» дала змогу отримати надходження до бюджету майже на 40% більше, ніж у 2010 р. І це при ставках податку, що знижуються», – вважає голова Державної податкової служби України О. Клименко. Він також оцінив частку тіньового ринку економіки в 25–30% [4].

На думку экс-віце-прем'єра С. Тігіпка, близько 40% економіки знаходиться в «тіні». Так вважають майже всі економісти, дехто називає трохи більшу цифру. Як повідомлялося, наприкінці серпня 2012 р. тоді ще віце-прем'єр Б. Колесников оцінив рівень тіньової економіки в 55–60%; у червні цього ж року перший заступник глави Адміністрації Президента І. Акімова оцінила рівень тінізації економіки у 50% [5].

За оцінками журналу «Economics», українська економіка є найбільш «тінізованою» у Європі: паралельно до офіційної в тіні працює ще одна – прихована економіка, яка за деякими оцінками навіть переважає офіційну [8, с. 268]. Відомі в світі науковці F. Schneider (Австрія), A. Buehn (Німеччина) і С.Е. Montenegro (Чилі) дослідили тіньову економіку у 162 країнах світу. Відповідно до отриманих ними результатів Україна посіла 145 місце за рівнем тіньової економіки (54,9%) [8, с. 269].

Таким чином, оцінка частки тіньової економіки в структурі ВВП України є достатньо різною, про що свідчать офіційні заяви експертів та представників влади.

Виклад основних положень. На відміну від оцінок зарубіжних експертів, вітчизняні офіційні органи дещо більш оптимістично оцінюють рівень тінізації української економіки. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України, а саме: методика Державної статистичної служби України та методика Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, що регулярно застосовуються для визначення обсягів тіньової економіки у рамках Програми розвитку системи національних рахунків [8, с. 270]. Проте оцінки обсягів тіньової економіки, розраховані за допомогою цих методик, значно різняться, що свідчить про методологічну, методичну та організаційну недосконалість офіційних підходів (рис. 1).

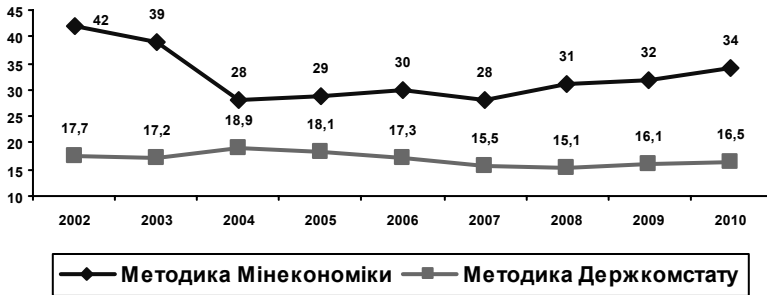

Рис. 1. Оцінка тіньової економіки України у % від ВВП, за даними Міністерства економічного розвитку та Держкомстату (джерело [8, с. 270])

Зважаючи на значні розбіжності в оцінках рівня тіньової економіки у 2009 р., Міністерство економіки відмінило власну методику розрахунку обсягів тіньової економіки [10]. Оцінюючи сьогодні рівень тіньової економіки, Міністерство застосовує різноманітні методи порівняння, а саме: метод порівняння витрат населення та роздрібногo товарообороту, монетарний метод, електричний метод та фінансовий метод збитковості підприємств [11]. Проте усі ці методи показують значні розбіжності в оцінці рівня вітчизняної тіньової економіки, що відображено у зведеному звіті Міністерства економіки України [9, с. 2].

З огляду на велику кількість розбіжних оцінок тіньової складової економіки, слід замислитись, чи існують можливості реально оцінити ємність тіньового ринку в економіці України, визначити її вплив на стан економічного розвитку, розробити реальні заходи щодо подолання цього негативного явища та виведення тіньової економіки в реальний сектор. Аналіз матеріалів з оцінки тіньової економіки дозволяє зробити висновок, що сьогодні існує велика кількість різноманітних методів оцінки рівня тіньової економіки, які умовно можна поділити на такі групи [7]:

- структурні та спеціальні методи, що застосовуються на макrorівні;
- статистичні та монетарні методи;
- економіко-правові методи, що застосовують на макrorівні під час виявлення та оцінки економічних параметрів конкретних правопорушень, злочинів, економічної діяльності окремих осіб.

За способом збору та аналізу інформації всі методи оцінки рівня тіньової економіки можна поділити на дві умовні групи:

- методи, що потребують вибіркового дослідження та обстежень;
- методи кабінетного дослідження існуючої статистичної інформації.

Якщо перша група методів є достатньо складною, вимагає багато часу і витрат на організацію та проведення, то друга ґрунтується на аналізі розбіжностей між існуючими статистичними даними і може бути використана для швидкого аналізу ситуації з тіньовою економікою.

Спробуємо розглянути та оцінити ступінь достовірності різних статистичних методів. Метод Міністерства економіки України для обчислення рівня тіньової економіки базується на співвідношенні «витрати населення – роздрібний товарооборот». Він полягає у виявленні розбіжностей між споживчими грошовими витратами населення на придбання товарів та загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки. Цей метод є прямим та застосовується для розрахунку макроекономічних параметрів тіньової економіки.

Рівень тіньової економіки у даному випадку обчислюється за формулою:

$$T_{\text{ВНРГ } t} = \frac{V_{\text{гр.тов.кор } t} - \Pi_{\text{ст.л.с. } t}}{\Pi_{\text{ст.л.с. } t}} \times 100, \quad (1)$$

де $V_{\text{гр.тов.кор } t}$ – скориговані споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у період, що аналізується (млн грн);

$\Pi_{\text{ст.л.с. } t}$ – загальний обсяг продажу населенню товарів усіма видами суб'єктів господарювання у легальному секторі економіки у період, що аналізується (млн грн).

Скориговані споживчі грошові витрати домогосподарств розраховуються як споживчі витрати домогосподарств на придбання товарів та послуг за період, що аналізується, скориговані на вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, та соціальні трансферти у період, що аналізується. Загальний обсяг продажу населенню товарів розраховується як сума роздрібного товарообороту підприємств, які здійснюють діяльність у сфері роздрібно-ї торгівлі та ресторанного господарства, та обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у діючих цінах фізичними особами – підприємцями за період, що аналізується. За оцінками Міністерства економіки розрахований за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» рівень тіньової економіки у I кварталі 2012 р. становив 44% від ВВП України (див. рис. 2).

Проте такий метод не враховує обсяг продажів, який здійснюється на неформальних ринках та незареєстрованими суб'єктами господарської діяльності, що може значно вплинути на результат розрахунків у бік його зменшення.

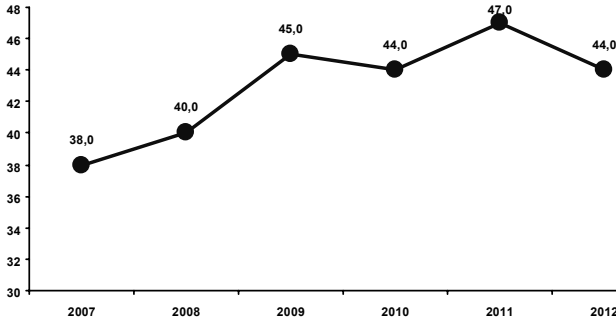

Рис. 2. Динаміка тіньової економіки України у % від ВВП, за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» (джерело [9, с. 4])

Обчислення рівня тіньової економіки за фінансовим методом полягає у визначенні тенденції зміни пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг у процесі виробництва, та валовим доходом підприємств (господарських об'єднань), установ, організацій (далі – підприємства) у країні в цілому або в i -му виді економічної діяльності. При цьому припускається, що зростання у часі частки вартості товарів, робіт і послуг у процесі виробництва відносно валового доходу підприємств (за вирахуванням впливу об'єктивних чинників у періоді, що аналізується) є свідченням закріплення тенденції зростання рівня тіньової економіки. Цей метод є непрямим [11, с. 3].

Рівень тіньової економіки фінансовим методом обчислюється за формулою:

$$\Delta T_{\phi ti} = \mathcal{C}_{\Pi ti} - \mathcal{C}_{\Pi(t-1)i} \times K_{\Pi ti}, \quad (2)$$

де $\mathcal{C}_{\Pi ti}$ – частка вартості товарів, робіт і послуг у процесі виробництва у валовому доході підприємств в i -му виді економічної діяльності в період, що аналізується;

$\mathcal{C}_{\Pi(t-1)i}$ – частка вартості товарів, робіт і послуг у процесі виробництва у валовому доході підприємств в i -му виді економічної діяльності в аналогічний період попереднього року;

$K_{\Pi ti}$ – коефіцієнт визначення зміни співвідношення вихідних-вхідних цін в i -му виді економічної діяльності в період, що аналізується.

За базовий період розрахунку згідно з Наказом Міністерства Економіки України «Про затвердження методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» приймається 2003 р., а базовий рівень тіньової економіки прийнято за 33% [11, с. 3]. За оцінками Мініс-

терства економіки розрахований за фінансовим методом рівень тіньової економіки у I кварталі 2012 р. становив 34% від ВВП України.

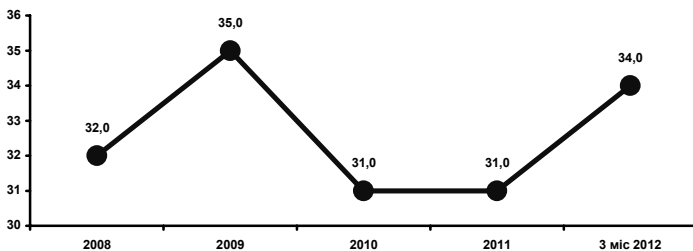

Рис. 3. Динаміка тіньової економіки України за фінансовим методом, % від ВВП (джерело [9, с. 7])

Як видно з рис. 3, рівень тіньової економіки, розрахований за фінансовим методом, є нижчим, ніж рівень, що розраховано за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот». Якщо ми припустим, що метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» є недостатньо точним і не враховує всі складові тіньової економіки, то фінансовий метод має давати ще менш точні результати, що обумовлено достатньо вільними припущеннями стосовно рівня тіньової економіки в базовий період, а також тим, що метод не бере до уваги структурні зміни у вартості товарів та послуг у процесі виробництва.

Розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у період, що аналізується, до базового періоду, за який прийнято 1991 р.

Припускається, що:

- здійснення суб'єктами господарювання і населенням незареєстрованої економічної діяльності передбачає розрахунки за товари, роботи і послуги з використанням готівки, що зумовлює збільшення попиту на готівку в обігу, що обертається поза банками;

- швидкість обігу готівкових коштів як в офіційній, так і в тіньовій економіці однакова;

- базовим вважається період, у якому рівень тіньової економіки був незначним;

- у базовий період рівень тіньової економіки дорівнює нулю.

Цей метод є непрямим [11, с. 6].

Рівень тіньової економіки за модифікованим методом у період, що аналізується, розраховується за такою формулою:

$$T_{\text{ММГ}} = (k_t - k_{t_0}) \times 100, \quad (3)$$

де k_t – коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів в обігу у період, що аналізується;
 k_{t_0} – коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів в обігу в базовий період.

Коефіцієнт ефективного використання готівкових коштів розраховується як відношення показника M_0 – гроші поза банками в період, що аналізується, до показника D_0 – переказні депозити в національній валюті, що є результатом різниці між грошовою масою M_1 у період, що аналізується, та величиною грошей поза банками M_0 у цей період та O_0 – швидкість обертання готівкових коштів у період, що аналізується (див. рис. 4).

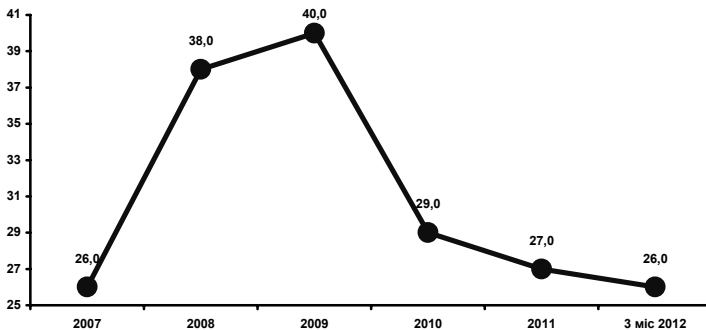

Рис. 4. Динаміка тіньової економіки України за монетарним методом, % від ВВП (джерело [9, с. 6])

Метод розрахунку тіньової економіки за монетарним методом показує ще нижчі результати, ніж фінансовий метод, що може свідчити про його недосконалість. Можна вважати, що недосконалість методу базується на значній кількості припущень, які не відображають велику кількість змінних, таких, як різна швидкість обігу грошей, наявність безготівкових тіньових розрахунків, наявність готівкових заощаджень, що не перебувають в обігу, наявність валютних розрахунків у тіньовому обігу тощо.

Обчислення рівня тіньової економіки за електричним методом полягає у порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенер-

гії з приростом ВВП. При цьому припускається, що приріст внутрішнього споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо має місце перевищення приросту внутрішнього споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво у тіньовій економіці. Таке припущення є правильним, якщо технологічний рівень виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг залишається незмінним. У разі інвестування в енергоефективні проекти та енергозберігаючі заходи різниця між індексом зміни внутрішнього споживання електроенергії та індексом зміни ВВП зростає внаслідок науково-технічного прогресу [11, с. 8]. Також цей метод не враховує зростання обсягів витрат електроенергії населенням за рахунок придбання різноманітної побутової техніки (див. рис. 5).

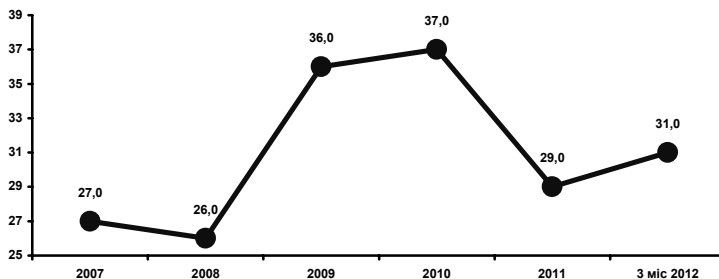

Рис. 5. Динаміка тіньової економіки України за електричним методом, % від ВВП (джерело [9, с. 4])

Таким чином, всі розглянуті методи обчислення рівня тіньової економіки ґрунтуються на різноманітних припущеннях і мають між собою значні розбіжності. Варто зазначити, що різновекторність тенденцій зміни обсягу тіньової економіки за різними методами вказує на те, що кожен метод розрахунку охоплює певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою у ній нелегального сектора), а тому лише інтегральний показник рівня тіньової економіки може бути комплексним індикатором такого явища, як тіньова економіка [9, с. 3]. Проте запропонований Міністерством економіки України метод розрахунку інтегрального показника містить похибки різних методик обчислення; тож найбільш вірогідним і правильним видається метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» (див. рис. 6).

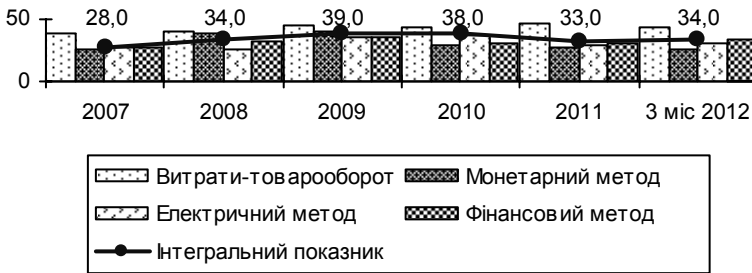

Рис. 6. Зведені дані розрахунку тіньової економіки

Можна припустити, що для достовірної оцінки рівня тіньової економіки країни необхідно оцінювати галузеву ємність кожного окремого товарного ринку. До прикладу, спробуємо проаналізувати один з найбільш тіньових ринків України – виробництво телевізорів. Для аналізу візьмемо офіційні статистичні дані стосовно обсягів виробництва, обсягів експорту та обсягів імпорту телевізійної техніки у 2010 р. (код ТН ЗЕД 8528) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Офіційні дані телевізійного ринку України у 2010 р.

Діяльність	Показник, шт.
Виробництво	63 700
Імпорт	1 547 439
Експорт	4 890 793

Джерело [12].

Розрахуємо ємність ринку за формулою:

$$\text{Ємність ринку} = \text{Виробництво} + \text{Імпорт} - \text{Експорт} \quad (4)$$

Таким чином, ємність ринку телевізійної техніки в Україні становить $63700 + 1547439 - 4890793 = -3279654$, тобто з України телевізорів було вивезено у 3 рази більше, ніж вироблено та ввезено разом. Відтак дана цифра не показує обсягів внутрішніх продажів телевізійної техніки, які за даними Державної служби статистики мають тенденцію до зростання.

Спробуємо порівняти отриманий результат з даними експорту та імпорту запасних частин до телевізійної техніки (код ТН ЗЕД 8529) (див. табл. 2).

Офіційні дані по коду ТН ЗЕД 8529 в Україні в 2010 р.

Діяльність	Показник, шт.
Імпорт	5 344 771
Експорт	905 620
Різниця	4 439 151

Джерело: [12].

Дані офіційної статистики показують, що в Україні було спожито близько 4,4 млн штук комплектів до телевізійної техніки. Ці дані майже повністю корелюють з обсягами імпорту телевізорів з України. З огляду на кількість контрабандних поставок комплектуючих та готової техніки можна припустити, що тіньова складова ринку телевізійної техніки в Україні у 3 рази перевищує офіційні дані у цьому секторі ринку.

В даному випадку розглянуто найбільш показовий приклад, коли обсяги фактичного виробництва можна визначити за обсягами ввезення в Україну ремонтних комплектів до телевізійної техніки. В інших випадках рівень тіньової економіки можна визначити як різницю між розрахунковою ємністю ринку (формула 4) та статистичними даними за рівнем споживання домогосподарствами окремих видів продуктів.

Висновки. Таким чином, метод аналізу ємності ринку окремих галузей економіки є одним з найбільш достовірних для визначення рівня тіньової економіки у країні. При цьому існують вихідні дані для цього аналізу: галузеві обсяги виробництва та дані стосовно обсягів експорту й імпорту за окремими кодами ТН ЗЕД, які можна знайти на сайті та в публікаціях Державної служби статистики. Варто відзначити, що розраховані таким чином результати можуть стати підґрунтям аналізу джерел тіньової економіки та методів боротьби з нею.

1. Тіньова економіка України становить не більше 15% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/2013/01/23/295247>.

2. Понад 60% української торгівлі знаходиться в «тіні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2013/01/24/295362>.

3. «Теневая» экономика Украины бьет рекорды в Европе, ее доля достигла 44% ВВП, СМІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/225079/tenevaya_ekonomika_ukrainy_bet_rekordy_v_evrope_ee_dolya_dostigla_44_vvp_smi.

4. Глава Налоговой: Теневая экономика помогает Украине выжить / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/196832/glava_nalogovoyn_tenevaya_ekonomika_pomogaet_ukraine_vyjiti.

5. Типично оценил тенезацию экономики в 40% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/economy/2010/12/03/736152.html>.

6. Николаева М.И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М.И. Николаева, А.Ю. Жевгаков. – М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987. – С. 5.

7. Франчук В.І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / В.І. Франчук, Ю.І. Кіржецький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2009. – № 1. – С. 70–80.

8. Лісовий А.В. Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки / А.В. Лісовий, С.В. Кирпа // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – № 1. – С. 267–275.

9. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України «Загальні тенденції тіньової економіки у І кварталі 2012 року» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/file/link/187630/file/Shadow_Ikv2012.doc

10. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства економіки України від 27.06.2006 N 222: Наказ Міністерства економіки України № 29 23.01.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0833-06>

11. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України № 123 18.02.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/file/link/135879/file/Metod_TinEk.doc

12. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Пушак Я.Я., Лыса О.И. Оценка теневой составляющей в экономике Украины: методический аспект

Рассматриваются методические аспекты анализа уровня теневой экономики в Украине, специфика их применения; проведена сравнительная оценка достоверности существующих методик. На основе сравнения расчетной емкости рынка и статистических данных по фактическому уровню потребления на отдельных товарных рынках в Украине предложен методический подход к оценке теневой составляющей в экономике.

Ключевые слова: теневая экономика, методика оценки, метод, статистическая оценка, уровень теневой экономики.

Pushak Ya. Ya., Lysa O.I. The Assessment of the Shadow Component in the Economy of Ukraine: Methodical Aspect

The article highlights the methodical aspects of the shadow economy level analysis in Ukraine, the specifics of their application; the comparative assessment of existing techniques reliability is done. On the basis of comparison of the estimated market size and statistical data on the actual level of consumption in certain commodity markets in Ukraine methodical approach to evaluating the shadow component of the economy is proposed.

Key words: shadow economy, evaluation technique, method, statistical evaluation, the level of the shadow economy.

Стаття надійшла 15 квітня 2013 р.